և մարմնականօք, որպէս և յիջանել սուրբ Հոգւոյն[34], նմանապէս և անդ․ սկսեալ յար՚քայէն մինչև ցաղքատս, ամենայն ինչ քաղաքացւոյն և նորահաւատից 'ի Քրիստոս, հասարակաց էր․ և ոչ ոք իշխէր ասել զինչից իւրոց՝ թէ իւր իցէ։

(Մնացորդն ի յաջորդ տետրն)։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԶՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵՆԷ

ՀՈՌՈՄՈՍԻՆ ՎԱՆԱՑ Ի ՇԻՐԱԿ։

Որչափ ինչ 'ի նախնի պատմագրաց ազգիս ժամանակակցաց շինութեան այսր վանաց ունիմք բանս վկայութեան յաղագս հաստատութեան վանաց Հոռոմոսին բովանդակեալ 'ի հին Հայաստանն անուանեալ մատենի 'ի գաւառն Շիրակ Արշարունեան նահանգի, զայն ամենայն և որ այսորոյ այնր առ պատմագիրս մեր իցեն գրուածք առ այս նիւթ, բովանդակ 'ի մէջ առնումք իբրև նախագիտելիք պատմութեան վանաց Հոռոմոսի։

Իսկ որ ինչ ներկայ գրից նորա տեղագրութիւնք ցայս վայր ծագելոյն 'ի հաղորդման հնոց ժամանակաց առ 'ի նախնեաց մերոց վայրք սրբութեան փառացն Աստուծոյ և խորան երկնանման 'ի յերկրի հաստատեալ, անմահ վկայք բարեպաշտութեան և առ Աստուած սիրոյն հոգեկան եռանդեան նոցա 'ի մերում անուանեալ հանդերձ թուականօք շինութեանցն և այլ արձանագրութեամբք 'ի յետոյ յաղագս որ առ նմա շինութեան հոյակապ տաճարին և ժամատանն 'ի մետասաներորդ դարու 'ի Յովհաննու Շահնշահէ՝ որդւոյ Գագկայ Շահնշահի 'ի թուին Հայոց ՆՁԷ (յամի 1038), զայն ամենայն ընդարձակ ունիմք | կարգել ըստ ձեռնհասութեան մերում 'ի ստորագրել զայս հանդերձ հնոյհնոյ փոփոխութեամբք յԱռաջնորդացն ձեռս։

Յիշատակեալ է մեր յառաջին պատմութեան մնացորդին Հաւրձոյ մուտն 'ի հռչակաւոր վանաց Շիրակայ՝ երես 11. զհաստատութիւն Հոռոմոսին վանաց 'ի բնակարան հալածելոցն կրօնաւորաց 'ի Ռոմանոս Կայսերէ Յունաց յաւուրս Աբասայ արքայի 'ի տասներորդ դարու, որ և զանուն ընկալաւ 'ի նոյունց կրօնաւորաց վասն կոչելոյ նոցա Հոռոմոց երէց․ ըստ որում նոքա զի «'ի Հոռոմոց եկին կողմանցն» ըստ Վարդանայ, կոչեցին և զվանքն Հոռոմոսին վանք։

Իսկ թէև Ասողիկ այս զշինութիւն վանացն ուրումն Յովհաննու՝ գրեալ և գրէ յասելն, «Իսկ 'ի գաւառին Շիրակայ Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ 'ի ձեռն Յովհաննիսի որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս ևս առաւել յողորմածութեան զարդս . . . . և անդաւորաց և ճանապարհորդաց հանգստարան* պատրաստեր զանկլեն, մինչև հանգչել իբր յիւրեանց տան՝ ամենայն օտարաց, որ մինչև ցայսօր երևի նոյն նշան ողորմածութեան, 'ի տան յայնմ », Այլ պարտ է համարել զայս հաստատութիւն մնացորդին 'ի Հոռոմոսին վանս 'ի ձեռն կրօնաւորացն, զոր բայց 'ի պատմագրացն վկայելոյ, որպէս Կիրակոս է պատմիչ, և Վարդան մեր աշխարհագիր, դասնեմք և զթուականն յարձանագիրս և յորմունս տաճարին բազմօք յառաջ քան

34) Յ2-րդն չէք առաւ ցկերցն ինքնաբեր և անդ . . . թէ էր իցէ։

զգայի մեռատանելորդ, զոր և յառաջ բերեալ ունիմք ըստ կարգի. Թող զի և ժամանակք թագաւորութեանցն Աշոտոյ և միւս Աբասայ, հաստատեն զայս աներկբայ կարծիս։

Արդ՝ եթէ Հոռոմոսին վանք լեալ է 'ի շինութեան 'ի վաղուցն անդր հոռոմկրօնաւորացն յաւուրս թագաւորութեան Աբասայ յերեսաց հալածանաց Աշոտոյ Կայսեր, վկայէ Կիրակոս պատմիչ յասելն, «Հաստատեցին վասն հալածեալ կրօնաւորացն 'ի Աշոտոյ Կայսերէ զՀոռոմոսին կոչեցեալ և զկդրինվանք 'ի Շիրակ գաւառի». ուր հաստատեցին ասելովն՝ զշինութիւն կրօնաւորացն ցուցանէ և հաստատութիւն միաբանական ուխտի անդր, յորոց և անուն վանացն մակադրութեամբ եղև 'ի կոչեցեալ Հոռոմոսին վանք։

Զի ոչ միայն զայս հաւաստիս քաղեմք 'ի բանից առաջի Գանձակեցւոյն, յորմէ և խմնամք զշինութիւն վանացն յառաջագոյն եղեալ քան զկրօնաւորացն գալուստ, այլ և Սամուէլն իսկ Անեցին ցուցանէ 'ի վերագրեալ բանս իւր զշինութիւն վանաց Հոռոմոսին 'ի Յովհաննիսէ, զոր և 'ի վեր քան զայս յօդուած 'ի նմին Երդ գլուխ զորոյ պատմութեան իւրոյ ցուցանէ լինել նոյն հայր Յովհաննէս՝ որ Առաջնորդն եկաց մեծահռչակ ուխտին Կամրջաձորոյ, և որ հալածեալն էր յարևմտից աշխարհէն, յԵրզկրացւոց գաւառէն, որպէս ասէ «Նախ առաջին մեծահռչակ ուխտն կամրջաձորոյ 'ի գաւառին Արշարունեաց[1]. որոյ Առաջնորդ հայր Յովհաննէս, որ հալածեալ յարևմտից աշխարհէն յԵրզկրացւոց գաւառէն 'ի քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն . . . : Արդ՝ եկեալ բնակեցաւ յառաջատացեալ տեղին Կամրջաձոր, կանոն կարգի ունելով զհամանմանութիւն սրբոյն Բարսղի . . . Թէ էր նորա ամենայն ինչ հասարակաց. յոր ժողովեալ այք ճգնազգեացք թուով 300 . . : Յետ որոյ, ասէ, «Նոյն 'ի գաւառին Շիրակայ Հոռոմոսին վանք շինեցաւ 'ի Յովհաննիսէ, որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս . . : երես 159—160։

Չունելով քան զայս 'ի գիրս պատմագրաց ազգիս վկայութիւն հաւաստի 'ի ցոյց հաստատութեան խնդրոյս, հաւանական համարիմք մեք մի և նոյն լինել Յովհաննէս հայրն, որ Առաջնորդն եկաց Կամրջաձորոյ վանաց յԱրշարունիս, և որ յետոյ զՀոռոմոսին շինեաց վանս 'ի Շիրակ. զի և ամք ժամանակաց թագաւորութեան Աշոտոյ Կայսեր Յունաց և միւսոյ Աբասայ որդւոյ Սմբատայ՝ 'ի մի և նոյն միջոցս հայրին հալածանաց կրօնաւորացն յԱրևմտից 'ի Հայս։

Իսկ զի 'ի Թուականին Հայոց ՅԿԵ. (916) թագաւորեալ Յունաց Աշոտոյ Կայսր, յերկոտասաներորդում ամի թագաւորութեան նորա յաջորդէ զթագաւորութիւնն

---

1) Կամրջաձոր մեծահռչակ ուխտ միաբանականաց պայծառանայր յաւուրս Անանիա Կաթուղիկոսի, զոր Սամուէլն դնէ ըստ բանիս ըստ այսմիկ յԱրշարունիս. Վարդան ասէ լինել ի Շիրակ յԱշխարհացուցութեան իւրում, «Շիրակ գաւառն, ասէ, ուր կան սուրբ ուխտքն Հոռոմոս, և Մարմաշէն, և Կամրջաձոր. Դպրեվանք և Հառիճոյ»։

Զայս անհամաձայնութիւն մերոց պատմագրաց թէ և հին Հայաստան երես 400, վրիպակ համարի գրչաց և հետևաբար զԿամրջաձոր դնէ յԱրշարունեաց գաւառի, բայց զայս վայր չգիտեմք տակաւին եթէ գուցէ յԱրշարունիս վանք մնացեալ ի վաղ ժամանակաց բան զբաղմամբ վանորայսն ի Շիրակ. այլ միայն զԿամրջաձոր գիտեմք գտեալին մերձ յԵրուանդակերտ, ուր ի խորաձորին Երասխայ նշմարին յեզերսն հիմունք կամրջին ի հնոց ժամանակէն։

Աշոտոյ՝ Աբաս եղբայր նորա՝ որդի Սմբատայ, այն է 'ի թուին Հայոց ՅՀԹ· (930)· և զի վարեաց սա զթագաւորութիւնն զամս քսան և չորս, յայսմ իսկ ժամանակի եղեւ լեալ հալածումն կրօնաւորաց յարեւմտաս, որպէս ասէ Ասողիկ, հաւաստի վկայն յերեւաց քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդեցն:

Այլ թէ ո՞րքա՞ն միջոցք՝ ժամանակաց իցեն անցեալ ընդ մէջ հայր Յովհաննու և գալստեան կրօնաւորացն 'ի Հայս, յորոց ումեք յիշատակի լեալ հաստատութեան մենաստանին Հոռոմոսի, ոչ յիշատակէ Ասողիկ զամս շինութեան վանացն 'ի Յովհաննիսէ և զկրօնաւորացն գալստեան. ուստի այսպիսի յայտնութիւն ժամանակաց պարտիմք խնդրել 'ի միջոցի քսանևչորս ամաց իշխանութեան Աբասայ յետ երկոտասան ամաց թագաւորելոյն Ռոմանոսի 'ի վերայ Յունաց:

Ի տեղեկութեանց աստի կարեմք հաւաստի յառաջ բերել, եթէ 'ի կրօնաւորացն հալածելոց 'ի Ռոմանոսէ ուր հաստատեցին բնակութիւն 'ի վանորայս Հայոց 'ի Շիրակ, էր և հայր Յովհաննէս, որ թէ և շինողն կոչի յԱսողկայ՝ Հոռոմոսին վանաց 'ի թուին Հայոց ՅՂ., բայց Կիրակոս ընդհանրապէս խօսի զհաստատութենէ վանացն 'ի ձեռն կրօնաւորացն. զի կոչումն իսկ վանացն յանուն նոցին կրօնաւորաց հասելոց անդր, ցուցանէ եթէ յառաջագոյն իսկ կայր վանքն և յատուկ զինչ կրէր անուն, յորոց ապացուցութիւն ահա ունիմք յարձանագրութեանց նոյն իսկ Հոռոմոսին վանաց թէ ժամանակի յութերորդ դարու:

Զի Հոռոմոսին վանքն ասացեալ՝ է տաճար քառակուսի իբրև ժամատուն ըստ վաղնջական ձևոյ ժամատանց Եկեղեցեացն Հայոց, որ այլ է յեկեղեցւոյ Հոռոմոսին սուրբ Յովհաննէս անուամբ կառուցելոյ 'ի Յովհաննու Շահնշահէ որդւոյ Գագկայ շահնշահի 'ի թուին Հայոց ՆՁԷ (1038) առանց գմբէթի միով լուսամտիւ 'ի տանիս, բոլորշի ամբարձեալ իբրև զժամատունն վանաց Հաւուծոյ, և կայր հնագոյն քան զայլ տաճարս Հոռոմոսին, 'ի վերայ հարաւային սեան առաջին դասու 'ի վիմախարակի այնորիկ ունի զթիւ հայկական ՄԽ. որ եղեւ թիւ շինութեանն, որով և մարթէ զշինութիւն Հոռոմոսին վանաց հանել յութերորդ դար քրիստոնէութեանս մերոյ, և հաւաստել ըստ բանի պատմագրաց թէ՝ կրօնաւորքն հալածեալք 'ի հոռոմոց յաւուրս Ռոմանոսի Կայսեր 'ի Հայս, նորոգեցին զայն և ոչ նորոգ կանգնեցին զմենաստանն, ըստ որոյ և կոչեցաւ յանուն նոցա՝ Հոռոմոսին վանք:

Այլ թէ այս տաճար քառակուսի Հոռոմոսին կոչեցեալ յինչ անուն կոչէր նախքան զհաստատութիւն 'ի բնակարան փախուցելոցն կրօնաւորաց, ոչ ինչ յիշատակեն պատմագիրք, և ոչ իսկ յարձանագրաց նշմարին հետք յիշատակաց 'ի վերոյգրեալ ՄԽ. թուականէ Հայոց մինչև ցՆԺԳ. թիւ Հայոց. յորում Սարգիս ծն հայր լեալ Հոռոմոսին վանաց վանականն ասացեալ՝ յիշատակի 'ի ժողովին դաւանադրութեան Վահան Կաթողիկոսի, զորմէ Ասողիկ յԸ.րդ գլուխ Գ. գրոց, ոչ գտանեմք առ նոսա զայլ ինչ զշինութենէ կամ զհաստատութենէ մենաստանին 'ի յարատեւութեան, կամ եթէ 'ի միջոցի հարիւր և չորից ամաց ո՞յք ոմանք եղեն առաջնորդք սոցուն, կամ ո՞վ եղև շինող վանաց 'ի նմին թուականի, և պահեցաւ հաստատութիւն մենաստանին շարունակութեամբ վանահարց մինչև ցՍարգիս ծն:

(Շահնազարեան):